

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

УДК 330.101.5

К. М. Матусевич, аспірант,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

ГНОСЕОЛОГІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто розвиток інтелектуальної праці як визначного чинника четвертого крупного суспільного поділу праці. Показано місце та роль інститутів науки і освіти, в розвитку інтелектуального потенціалу економіки постіндустріального типу.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: інтелектуальний потенціал, інтелектуальний продукт, наука, освіта, розумова праця, духовне виробництво.

Розвиток економічної системи постіндустріального суспільства супроводжується докорінними змінами у будові і взаємодії елементів продуктивних сил новітнього технологічного способу виробництва. Погляди прибічників різних економічних шкіл збігаються в тому, що головними чинниками і ресурсами економічного розвитку стають суспільний інтелект, знання, інформація: «... сучасні інтелектуальні технології, інформація та знання, ... стають вирішальним фактором інновацій, породжуючи цілу низку трансформацій у системі економічних відносин» [1, с. 6].

Відмінна риса новітнього технологічного способу виробництва полягає у тому, що він у першу чергу базується на виробництві інформації і знань, тобто на розвитку продукції суспільного інтелекту, людського розуму.

Бурхливий розвиток інтелектуальної діяльності перетворює не лише виробництво, але й систему управління, науку, освіту, медицину — все життя людини. «Це робить нашу епоху епохою грандіозних технічних, технологічних і соціально-економічних зрушень, стрибкоподібного підвищення продуктивності праці, ефективності виробництва, істотних змін ролі місця людини в економіці та суспільстві» [2, с. 19—20]. В сучасну епоху інтелектуальні ресурси визначають економічну могутність і олюднену досконалість суспільства, матеріальні продуктивні сили переста-

ють відігравати вирішальну роль і стратегічним ресурсом суспільства стають теоретичні знання [3, с. 15].

Узагальнення вищеназваних тенденцій привело наприкінці ХХ століття до відокремлення та розповсюдження самостійної категорії «інтелектуальний потенціал». Існують десятки точок зору щодо сутності і змісту інтелектуального потенціалу. Найбільш типові з них згруповані у табл. 1.

Таблиця 1

ТЛУМАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ»

Автори	Визначення
Шовкун І. А.	«Нерідко поняття «інтелектуальний ресурс» уживається в широкому суспільному контексті поряд (чи як синонім) із поняттям «інтелектуальний потенціал» або «інтелектуальний капітал». У такому контексті його розглядають як сукупність знань, якими володіє суспільство, інтелектуальних здібностей членів суспільства, нематеріальних активів економічних агентів тощо»
Мойсеєнко І. П.	«Сутність інтелектуального потенціалу відображається як можливість системи інтелектуальних ресурсів (як елементів інтелектуального капіталу) формувати такі управлінські компетенції, які на основі вибраних бізнес-процесів забезпечують досягнення визначеної стратегії підприємства»
Данилишин Б., Куценко В.	«Інтелектуальний потенціал ми розглядаємо як цілеспрямовану діючу сутність працівників із відповідним освітньо-кваліфікаційним рівнем, тобто їхніми знаннями, здібностями та навичками. Він включає: рівень освіти населення; відсоток студентства від загальної кількості населення; частку витрат на освіту й науку у валовому внутрішньому продукті; питому частину залучених до наукового обслуговування у загальній чисельності населення тощо»
Кендюхов О.	«Інтелектуальний потенціал підприємства — це можливості, що надані інтелектуальними ресурсами у даний час та в майбутньому і можуть бути використані для вирішення якогось завдання або для досягнення певної мети»
Бутнік-Сіверський О., Красовська А.	Визначають інтелектуальний потенціал як ресурс, що складається з людських (інтелектуальних сил) та інтелектуальних (інтелектуальний продукт) ресурсів
Гадзало Л. Я.	«У науковій літературі інтелектуальний потенціал визначають як можливості для реалізації інноваційної діяльності, його прийнято поділяти на людські та інтелектуальні ресурси»
Панченко Є.	«Під інтелектуальним потенціалом розуміється здатність працівників компанії пропонувати нові ідеї у різних сферах її діяльності: виробництві, дослідженнях, маркетингу, фінансах тощо»

Історія науки вказує: якщо бракує єдності поглядів на трактування і розуміння будь-якої наукової проблеми, для визначення власної позиції серед цих трактувань, слід звернутися до вихідних історичних, гносеологічних і методологічних посилань з метою встановлення наукової істини.

Революційний стрибок у розвитку інтелектуальної діяльності людей, що спричинило перехід суспільства до стану цивілізації, був зумовлений винаходом писемності. Ф. Енгельс, спираючись на дослідження Л. Моргана, стверджував, що суспільство в ті часи «переходить до цивілізації внаслідок винаходу буквеної писемності і застосування її для запису словесної творчості» [4, с. 26]. Завдяки писемності з'явилася можливість створювати великі обсяги інформації і зберігати її на носіях інформації (глина, папірус, пергамент, папір тощо), обмінюватися інформацією, вести господарський облік, фіксувати і зберігати будь-які знання, розпорядження, закони тощо.

Ф. Енгельс переконливо довів значення впливу трьох крупних суспільних поділів праці на цивілізаційний розвиток суспільства [4, с. 180,182].

Ми вважаємо, що виділення розумової праці в самостійну сферу суспільно-економічної сфери діяльності відіграло революційну роль у розвитку людської цивілізації і цілком може вважатися четвертим крупним суспільним поділом праці. До сказаного зауважимо, що в економічній літературі існує думка про те, що четвертим крупним поділом праці є відокремлення сфери послуг від матеріального виробництва [5; 7, с. 544].

Уся історія економіки людства показує, як розвиток розумової праці еволюціонував у самостійну сферу духовного виробництва, яка перетворилася на потужну силу розвитку матеріальних, а потім і духовних продуктивних сил суспільства. Понад сто років тому професор Санкт-Петербурзького університету А. А. Ісаєв писав: «Країну можна визнавати тим багатшою, ... чим більше праці приділяється розумовій роботі та чим більший попит на цю працю пред'являють усі шари суспільства» [6, с. 56].

Впродовж усього цивілізаційного розвитку людства, починаючи від її передісторії і аж до XVI ст., системні знання (як наука) мали обмежений вплив на матеріальне виробництво. Вони майже не використовувалися як засіб вдосконалення знарядь праці. Коли знання набирають матеріальну силу, вони стають засобом сходження суспільства до цивілізаційних форм розвитку через внесення змін у знаряддя праці, що, відповідно, змінює і саму людину. Відносна самостійність науки стосовно освіти і матері-

ального виробництва (передусім технологій) дедалі надавала їй споглядального характеру, а людська практична діяльність перебувала переважно на донауковому рівні. Втім, значним кроком у розвитку пізнання було об'єднання і логічна систематизація різних видів математичних знань, розкриття нових математичних закономірностей, які запроваджувалися у наявні теоретичні системи й узгоджувалися з ними [7, с. 225].

В епоху Відродження в суспільстві склався потужний інституційно-керований, відтворювальний процес духовного виробництва. Виникають нові види наукових і навчальних закладів: академії, інститути, лабораторії, наукові товариства. У закладах освіти значна увага приділяється фізичному і естетичному вихованню, вивченню рідної, грецької та латинської мов, літератури, мистецтва, а також математики, астрономії, механіки, природознавства, географії. Відбувається відокремлення науки від опікування релігією. Швидкими темпами розвиваються математика, астрономія, природознавство, механіка, географічні відкриття сприяють розвитку географії. Запроваджуються експериментальні методи дослідження. Поступово акценти пізнання концентруються на розвитку і вивченні фундаментальних наук. Паралельно швидкими темпами розвивається і технологія, забезпечуючи перехід від ремісничого виробництва до мануфактури [7, с. 228]. Наука певною мірою відходить від схоластичних традицій. Інтелектуальна діяльність наближається до практики. Складається і набуває сили розвиток системи «освіта — наука — техніка».

Отже, сфера інтелектуальної діяльності суспільства, його духовне виробництво зазнає значних кількісних і якісних змін, вищим щаблем яких є системи фундаментальних і прикладних напрямків науки, яка перетворюється по зауваженню К. Маркса на всезагальний продукт суспільного розвитку [8, с. 109]. Знання і розум стали формувати і визначати цінність технологічного та інтелектуального продукту. Інтелектуальна праця разом з її науковими, технічними, технологічними втіленнями стала перетворюватись на продуктивну силу матеріального виробництва, яка набиравала потужності декілька століть. Фундаментальну наукову основу для цього розвитку забезпечили своєю інтелектуальною працею Г. Галілей, Д. Бернуллі, І. Ньютон, Е. Торрічеллі, Е. Маріот, Л. Ейлер, Г. Деві та багато інших талановитих учених.

Другий етап взаємодії науки — техніки — виробництва отримав назву промисловий переворот. Його розвиток визначався власними законами, але одночасно він мав свої особливості у кожній країні. Промисловий переворот розпочався в текстильній

промисловості, поширився на металургійну промисловість, енергетику, машинобудування, транспорт тощо. Але найголовнішими здобутками розвитку прикладної науки було створення Аркайтом прядки «Денні» (1765 р.), нової парової машини Дж. Уатта (1784 р.), токарного верстата Мауделі, свердлильного та інших верстатів для металево-обробного виробництва [9, с. 131—136]. Як відзначав К. Каутський, саме машина призвела до промислового перевороту [9, с. 132].

Технічна і технологічна спрямованість наукової та інтелектуальної праці виходить на перший план, технічна й економічна ефективність, прагматизм стають властивими не тільки у техніці, але й для гуманітарної думки. Відтепер класична наука і освіта розвиваються за дисциплінарним принципом. Кожна наука і відповідна до неї навчальна дисципліна розвиваються окремо через розвиток внутрішніх суперечностей і не допускають вторгнення у власну сферу одна одну. «Розмежування сфер у науці базується саме на специфічних протиріччях, що вміщуються в об'єкт наукового дослідження. Якраз дослідження певних протиріч, притаманних лише новій сфері явищ, складає предмет тієї чи іншої науки» [10, с. 423].

В умовах швидко зростаючої індустріалізації перетерпають відносних змін інститути науки і освіти. Технологічний і економічний прагматизм впливають на розвиток суспільної думки, на моральні компоненти суспільних наук, на суспільні відносини через зміну інституційних чинників соціального і економічного розвитку. Утворюється наукова система економічних знань, що поєднує прагматизм економічної діяльності суспільно-економічних відносин щодо опанування природи через застосування у матеріальному виробництві природничих і технічних знань у суперечливому поєднанні із духовними, моральними компонентами інститутів метасоціальної системи. З цього приводу, понад 150 років тому, англійський економіст Дж. Міль писав: «Наскільки економічний стан націй залежить від положення природничих знань, він складає предмет природничих наук і заснованих на них мистецтв. Але наскільки воно залежить від причин моральних та психологічних, що спричиняються установами і суспільними відносинами, або якостями людської природи, дослідження цього належить не природничій, а моральній і суспільній науці і складає предмет того, що називається політичною економією» [11, с. 22].

А. А. Чухно влучно визначає стан компонентів і чинників економічного розвитку суспільства того часу. Він пише: «В індустріальну епоху панувало матеріальне виробництво, і пролетарі-

ат, робітничий клас становив основну масу населення. Проте вже тоді зростала освіченість і культура, збільшувалася питома вага розумової праці» [12, с. 7]. Отже, згодом розвивається професійна освіта і для робочого населення. Набуває розвитку професійна підготовка працівників промисловості за діадою «Людина — Технологічна система». Поширюється мережа спеціальних навчальних закладів і шкіл, що забезпечують потреби індустріалізації.

З розвитком індустріального способу виробництва відбувається стрімке нагромадження технічного потенціалу економічного базису. Це здійснюється в умовах удосконалювання організаційних форм управління концентрацією і централізацією виробництва, господарськими об'єктами, всім господарським механізмом і знаходить кінцевий прояв у швидкому збільшенні сфери матеріального виробництва.

Невід'ємною органічною складовою частиною економічного розвитку суспільства в умовах індустріалізму є зростання потужності і розгалуженості його наукового забезпечення. Зростання ролі науки, формування різних її галузей потребувало узагальнення методів досліджень, визначення дійових принципів наукової методології, перетворення останньої на центральну проблему науки [12, с. 5]. У ХХ ст. остаточно здійснюється синтез науки з матеріальним виробництвом. Це обумовлено, перш за все, стрімким розвитком галузей прикладної науки, що забезпечило тісний органічний зв'язок між науково-дослідними і дослідно-конструкторськими роботами (НДДКР).

На початку другої половини ХХ ст. розпочався якісно новий — революційний стрибок у розвитку системи продуктивних сил економічно розвинених країн. Він був пов'язаний із докорінними змінами у сполученні традиційних елементів продуктивних сил, факторів виробництва в умовах, відповідних до цього якісних змін у техніко-економічних відносинах. Це нове явище, що відбувалося на основі розвитку автоматизації виробництва під впливом нової науки — кібернетики, Дж. Бернал назвав науково-технічною революцією (НТР). Вона спричинила розвиток нового етапу цивілізаційного техніко-економічного прогресу економіки постіндустріального типу.

Наукову парадигму економічного розвитку постіндустріального суспільства не задовольняють традиційні уявлення про вдосконалювання і нагромадження засобів праці у сфері матеріального виробництва як основи економічного розвитку. У науковій літературі мова йде про значне і суттєве розширення базових уявлень

про зміст економічного розвитку, його інституційні чинники і складові елементи, які вийшли за межі традиційних уявлень про соціально-економічний ресурс розвитку продуктивних сил.

Розглядаючи фактори формування сучасної «економіки знань», А. М. Колот відзначає: «Економічний ресурс, який являє собою сукупність і комбінацію інформації, знань, інтелекту і інновацій, є настільки важливим, що його правомірно називати стратегічним. Йому належить майбутнє...» [13, с. 5]. Отже, можна дійти висновку про те, що в сучасних умовах суспільне виробництво поділяється на дві макроекономічні складові частини: сферу матеріального виробництва і сферу духовного виробництва. Підкреслюючи важливість відокремлення духовного виробництва у самостійну макроекономічну складову, С. Мочерний і В. Скотний наголошують: «Предметом економічної науки повинно стати вчення духовних продуктивних сил, результатів духовної діяльності, їх розподілу серед членів суспільства, процесу обміну духовними продуктами, їх освоєння. Духовна діяльність — специфічна сфера суспільного поділу праці, в якій здійснюється обробка людей людьми» [14, с. 369].

Найважливішою частиною продукту духовного виробництва, що має безпосередній вплив на розвиток матеріального виробництва, сфери послуг і самої людини в умовах НТР, є інтелектуальний продукт. Йдеться не тільки про інтелектуалізацію та інформатизацію праці, розвиток інтелектуальних здібностей людини як особистого фактора виробництва, але і про розвиток усього економічного базису суспільства завдяки впровадженню НДДКР, ноу-хау, інформаційних технологій, інших продуктів інтелектуальної діяльності суспільства. Ступінь потужності щодо виробництва цих інтелектуальних продуктів узагальнюється у категорії — інтелектуальний потенціал суспільства.

Підсумовуючи численні визначення категорії «інтелектуальний потенціал», ми з'ясували, що найпоширеніша думка полягає у тому, що інтелектуальний потенціал відображає акумульовану здатність суспільства до розумової діяльності й охоплює усі елементи, які визначають спроможність суспільства до пізнавальної науково-евристичної та творчої духовної діяльності, що характеризує рівень розвитку здібностей і творчих обдарувань людей. Усе це узагальнюється в кількісних соціально-економічних показниках вираження інтелектуального продукту.

У результаті власного гносеологічного аналізу щодо трактування змісту продукту інтелектуальної діяльності та широти діапазону його можливого виявлення і сполучення із поняттям «ін-

телектуальний потенціал», а також на основі вивчення численних думок з цього питання, ми схилиємось до поширеного визначення поняття «інтелектуальний потенціал». На нашу думку, заслуговує на увагу точка зору С. Й. Вовканича, який пропонує розширене бачення змісту цього поняття, яке він інколи називає «духовним потенціалом». Він пише: «Під цим потенціалом ми розуміємо спроможність суспільств, окремих людських спільностей, особистостей (у другому вимірі — держави, регіону, інших організаційно-територіальних структур) творити, нагромаджувати і використовувати знання, проекти, ідеї, ноу-хау, тощо... для соціально-економічного, інноваційного, науково-технічного, інформаційного, духовно-культурного, морально-правового та іншого розвитку» [15, с. 45].

Такий методологічний підхід щодо якісної визначеності інтелектуального потенціалу суспільства нам вбачається найбільш виваженим і сприйнятливим. Отже, на нашу думку, під інтелектуальним потенціалом нації треба розуміти потенціальну (тобто використану і невикористану) сукупну здатність людей до пізнання і засвоєння знань, створення нових знань і використання їх для розвитку сфер матеріального і духовного виробництва в їх взаємопроникненні, взаємозалежності і взаємодії через виробництво матеріальних та інтелектуальних продуктів, тобто через виробництво і нагромадження матеріально-речового, науково-освітнього, інформаційного, організаційно-економічного, ідейно-світоглядного, художнього, культурного продукту.

У сфері матеріального виробництва це знаходить прояв у розвитку предметів праці і знарядь праці, у впровадженні досконалих технологій, у застосовуванні нових форм організації виробництва і праці, в оптимізації використання усіх можливих ресурсів процесу праці.

У сфері духовного виробництва реалізація інтелектуального потенціалу полягає у створенні знань, у їх засвоєнні людиною через освіту, в уречевленні знань через НДДКР, у розвитку управління, інформаційних технологій і всього того, що спрямовано на вдосконалення засобів виробництва, самої людини, середовища і умов її існування. Результат цих процесів знаходить теоретичне узагальнення і втілення у категорії — духовні продуктивні сили суспільства.

Склад і напрямки втілення інтелектуального продукту дуже розгалужений — це й різноманітний продукт виробництва і послуг, інформаційний продукт (втілений у численних носіях інформації) та знаряддя його використання, це продукт галузей освіти,

культури, мистецтва, управління, різноманітних соціальних, економічних і політичних інститутів. Кількісна визначеність інтелектуального потенціалу як інтегральної спроможності суспільства до мобілізації власних духовних якостей і перетворення їх у продукт усіх напрямків, систем і підсистем інтелектуальної діяльності суспільства з метою власного відтворення і розвитку, знаходять прояв у череді характеристик спроможності щодо реалізації усіх складових частин інтелектуально-практичної діяльності нації.

Ми пропонуємо вважати, що з огляду поелементно-системної будови інтелектуальний потенціал суспільства складається: з науково-технічного потенціалу, освітнього потенціалу, інформаційного потенціалу, телекомунікаційного потенціалу, соціально-культурного потенціалу, управлінського і державно-інституціонального потенціалу, політичного потенціалу, найважливішою складовою частиною якого є суспільно-демократичний потенціал тощо.

З макроекономічної і соціальної точки зору інтелектуальний потенціал — це інтегральна характеристика спроможності суспільства до розвитку життєздатності і якості відтворення усіх сторін його економічного базису і надбудови.

Література

1. *Зайцев Ю. К.* Соціалізація економіки України та системна трансформація суспільства: методологія і практика: Монографія. — К.: КНЕУ, 2002. — 188 с.
2. *Чухно А. А.* Науково-технологічний розвиток як об'єкт дослідження еволюційної економічної теорії // *Економіка України*. — 2008. — № 1. — С. 12—22.
3. *Шовкун І. А.* Інтелектуальний ресурс економічного розвитку // *Економічна теорія*. — 2007. — № 2. — С. 14—33.
4. *Ф. Энгельс.* Происхождение семьи, частной собственности и государства. — М.: Изд. политической литературы, 1974. — 240 с.
5. *Економічна енциклопедія: Т. 3.* — К.: В.Ц. «Академія», 2002. — 952 с.
6. *Исаев А. А.* Начала политической экономии. — С-Петербург, 1908. — 806 с.
7. *Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ століття / Авт. кол.: В. Литвин (кер.) В.А. Андрущенко, А. Гужій та ін.* — К.: Навч. книга, Кн.1: Пріоритет інтелекту. — 2004. — 638 с.
8. *Маркс К.* Экономические рукописи // *Маркс К., Энгельс Ф. Соч.* — Т. 49.

9. *Каутський К.* Экономическое учение Карла Маркса. — Гос. изд-во Москва — Ленинград, 1930. — 242 с.

10. *Мао Дзе-Дун.* Относительно противоречия / Мао Дзе-Дун. Избранные произведения. — М.: Изд. иностранной лит. — 1953. — Т. 2. — С. 407—469.

11. *Дж. Ст. Милль.* Основания политической экономии: Перевод и примечания Черпошевского. — СПб., 1884. — 664 с.

12. *Чухно А.А.* Діалектична філософія і методи економічної теорії // Економічна теорія. — 2006. — № 4. — С. 3—15.

13. *Колот А. М.* Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економічних знань // Економічна теорія. — 2007. — № 2. — С. 3—13.

14. *Мочерний С., Скотний В.* Духовне виробництво // Економічна енциклопедія: Т.1. — К.: Академія. 2000. — 864 с.

15. *Вовканич С.* Соціогуманістична стратегія інтелектуального забезпечення інноваційного розвитку // Регіональна економіка. — 2004. — № 3. — С. 41—52.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2008

УДК 330.341.1

І. В. Власова, аспірантка,
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені Вадима Гетьмана»

СУТНІСТЬ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ІННОВАЦІЙ ЯК ЕКОНОМІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

В статті розглянуто основні проблемні питання, що стосуються теоретичного осмислення інновації, інноваційної діяльності, інноваційного розвитку. Узагальнено сучасне розуміння інновацій; визначено співвідношення серед інших термінів сфери інноваційної діяльності. Відмічено, що інновації мають провідне значення для соціально-економічного розвитку держави.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: інновація, інноваційна діяльність, інноваційний процес, інноваційний розвиток.

Зважаючи на те, що економічний розвиток нашої країни потребує переходу до інноваційної моделі, можна впевнено стверджувати, що економіка в сучасних умовах, як ніколи, потребує значних інвестицій, які слід найоптимальніше залучати й викори-